

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМНІҢ ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

ИСИБАЕВА Е.И.*, АДАЕВ О.Ш.

*Исибаева Елизавета Имангалиевна – Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: isibaeva.liza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8356-9910>

Адаев Олжас Шарипович - Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: adaev.olzhas@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5143-012X>

Аңдатпа. Мақалада конституциялық дамудың жекелеген кезеңдерін қарастырып, 1926, 1937 және 1938 жылдардағы кеңестік конституциялардың мәтіндерін, сондай-ақ Мемлекеттік егемендік туралы декларацияның, Тәуелсіздік туралы конституциялық заңның және 1993 жылғы Конституцияның мәтіндерін талдап, оларға баға береді. Авторлар жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін қолданудың дұрыстығы, мемлекеттіліктің негізгі қағидаттарын іске асыру мәселелерін көтереді. Зерттеудің мақсаты – конституциялық дамуға ретроспективті талдау жүргізу, оның негізгі бағыттарын айқындау және туындайтын проблемаларды анықтау. Зерттеудің пәнін Қазақстанның кеңестік кезеңдегі және XX ғасырдың 90-жылдарының бірінші жартысындағы құқықтық актілері, оларда тұжырымдалған құқықтық нормалар мен оларды іске асыру практикасы, сондай-ақ бағдарламалық құжаттар құрайды. Мақаланың авторлары конституциялық дамудың негізгі кезеңдерін жүйелей отырып, Қазақстандағы конституционализмнің эволюциясы саяси құқықтық өзгерістерімен тығыз байланысты болғанын тұжырымдайды. Зерттеу барысында қазақ мемлекеттілігі кезеңіндегі дәстүрлі құқықтық институттар мен құқықтық ережелердің конституционализмнің қалыптасуына ықпалы, Ресей империясы құрамындағы әкімшілік құқықтық өзгерістер, Алаш қозғалысы өкілдерінің конституциялық құқықтық идеялары талданады. Мақалада жекелеген ережелердің конституциялық сабақтастығының бар екенін атап көрсетеді. Республика құрылған сәттен бастап тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы қабылданғанға дейінгі кезеңде маңызды қоғамдық қатынастар институционалдандырылып, халықтың өзін-өзі айқындау құқығы іске асырылды, сондай-ақ демократиялық қағидаттар бекітілді.

Түйін сөздер: Қазақстан Конституциясы, республика, конституциялық даму, конституцияландыру, мемлекеттілік, демократия, ереже, құқық

Кіріспе

Қазақстандағы конституционализмнің қалыптасуы мен дамуы – мемлекеттіліктің тарихи эволюциясымен, құқықтық жүйенің жетілуімен және қоғамдағы саяси-құқықтық өзгерістермен тығыз байланысты күрделі жағдай [1, 125]. Конституционализм тек Конституцияның болуы немесе оның нормаларын қолданумен шектелмейді. Ол мемлекеттік биліктің құқықпен шектелуін, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуын, билік тармақтарының өзара тепе-теңдігін, заң үстемдігін және демократиялық институттардың тұрақты қызмет етуін қамтитын саяси-құқықтық қағидаттар жүйесі болып табылады. Қазақстан аумағындағы конституциялық идеялардың тарихи бастаулары дәстүрлі қазақ қоғамындағы билікті ұйымдастыру, қоғамдық қатынастарды реттеу және әділдік қағидаларын орнықтыру тәжірибесінен көрініс табады. Қазақ хандығы кезеңіндегі құқықтық дәстүрлер, соның ішінде «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке хан тұсындағы «Жеті жарғы» қоғам өмірін құқықтық нормалар арқылы реттеудің маңызды үлгілері болды. Кейін Қазақстанның Ресей империясы құрамындағы кезеңі, кеңестік мемлекеттік-құқықтық жүйенің қалыптасуы және Қазақ АКСР-і мен Қазақ КСР-інің конституциялық актілері елдегі конституциялық дамудың мазмұны мен бағытына елеулі ықпал етті. Қазақстандық конституционализм дамуының жаңа кезеңі XX ғасырдың басындағы ұлттық мемлекеттілік идеяларымен, әсіресе Алаш қозғалысының саяси-құқықтық көзқарастарымен байланысты. Ал тәуелсіздік қарсаңындағы 1990 жылғы Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясы және 1991 жылғы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңы егемен мемлекеттің конституциялық-

құқықтық негіздерін қалыптастыруға жол ашты. Тәуелсіз Қазақстанның 1993 жылғы алғашқы Конституциясының қабылдануы, одан кейін 1995 жылғы бүкілхалықтық референдумда қазіргі Конституцияның қабылдануы ұлттық конституционализмнің сапалық тұрғыдан жаңа даму кезеңін айқындады.

Ғылыми мақаламыздың өзектілігі: Қазақстандағы конституциялық құрылыстың тарихи қалыптасу заңдылықтарын анықтау және қазіргі конституциялық реформалардың мазмұнын тарихи-құқықтық сабақтастық тұрғысынан бағалау қажеттілігімен түсіндіріледі. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанның конституциялық жүйесі бірнеше кезеңдік өзгерістерден өтті. Президенттік басқару институтының дамуы, Парламенттің өкілеттіктерінің өзгеруі, адам құқықтарын қорғау тетіктерінің жетілдірілуі, Конституциялық Соттың қызметінің жаңғыртылуы және билік тармақтары арасындағы өкілеттіктерді қайта бөлу конституционализмнің үздіксіз даму үстінде екенін көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы конституционализмнің қалыптасуы мен дамуының негізгі тарихи-құқықтық кезеңдерін кешенді түрде талдау, олардың сабақтастығын анықтау және қазіргі Қазақстан Республикасындағы конституционализмнің даму ерекшеліктерін бағалау. Осы мақсатқа жету үшін Қазақстан аумағындағы дәстүрлі құқықтық және мемлекеттік институттардың конституциялық идеяларға ықпалын қарастыру; XX ғасырдың басындағы ұлттық конституциялық идеялардың мазмұнын зерттеу; кеңестік кезеңдегі конституциялық дамудың ерекшеліктерін анықтау; тәуелсіз Қазақстанның конституциялық-құқықтық негіздерінің қалыптасуын талдау; 1993 және 1995 жылдардағы Конституциялардың тарихи-құқықтық маңызын салыстыру; тәуелсіздік кезеңіндегі конституциялық реформалардың негізгі бағыттарын жүйелеу және қазіргі қазақстандық конституционализмнің даму үрдістерін бағалау міндеттері қойылады.

Зерттеудің объектісі – Қазақстандағы конституционализмнің қалыптасуы мен тарихи дамуы барысында пайда болған қоғамдық және мемлекеттік-құқықтық қатынастар.

Зерттеу пәнін Қазақстандағы конституциялық идеялар, конституциялық-құқықтық актілер, мемлекеттік билікті ұйымдастыру қағидалары және олардың тарихи өзгеру заңдылықтары құрайды. Зерттеудің әдіснамалық негізі: ретінде тарихи-құқықтық, формальды-заңдық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік-құрылымдық және логикалық талдау әдістері қолданылады. Аталған әдістер Қазақстандағы конституционализмнің әр тарихи кезеңдегі ерекшеліктерін анықтап, олардың қазіргі конституциялық жүйемен сабақтастығын кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Қазақстандағы конституционализм эволюциясын біртұтас тарихи-құқықтық үдеріс ретінде зерделеумен айқындалады. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның конституциялық даму тарихын тереңірек түсінуге, қазіргі конституциялық реформалардың алғышарттары мен бағыттарын бағалауға, сондай-ақ конституциялық құқық пен мемлекет және құқық тарихы саласындағы зерттеулерде пайдалануға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында конституциялық даму мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер, Қазақстан тарихының кеңестік кезеңіне және тәуелсіз Қазақстанға қатысты құқықтық актілер пайдаланылды. Ғылыми жұмысты зерттеу барысында бір-бірін тексеретін және толықтыратын әртүрлі зерттеу әдістерінің кешені қолданылды. Бұл тақырыпты зерттеу барысында келесі ғылыми зерттеу әдістерін қолданылды. Тарихы құқықтық әдіс – Қазақстандағы конституциялық құқықтық институттардың қалыптасуы мен өзгеруін тарихи кезеңдері бойынша зерттеу жүргізілді. Жүйелік әдіс конституциялық нормаларды мемлекеттің саяси құқықтық және әлеуметтік жүйесін өзара байланыста қарастыру. Салыстырмалы- тарихи әдіс – әртүрлі тарихи кезеңдердегі конституциялық актілердің ұқсастықтарын айырмашылықтарын салыстыру. Құқықтық модельдеу әдісі – мемлекетіміздің конституциялық институттардың қалыптасуын зерттеу болып табылады. Контент талдау әдісі – конституциялық мәтіндерде қолданылған негізгі ұғымдар мен терминдердің өзгеру динамикасы анықталды. Аталған әдістерді кешенді түрде қолдану мақаламызды зерттеуде жан-жақты ашуға және ғылыми негізделген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстан тәуелсіздік алған сәттен бастап 30 жыл бойы 1995 жылғы Конституция қолданыста болды. Бұл – тәуелсіз Қазақстан тарихындағы екінші Конституция. Сонымен қатар тәуелсіздікке дейінгі отандық тарихта конституциялық сипаттағы көптеген актілер белгілі болған. Мәселен, Қазақ хандығы дәуірінде «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» және басқа да заңдар жинақтары кеңінен танымал болды. Қазақстан Ресей империясының құрамында болған кезеңде негізінен мемлекеттік басқару, әкімшілік-аумақтық құрылыс, салық салу және басқа да мәселелерді реттейтін түрлі жарғылар мен уақытша ережелер қабылданып, қолданыста болды. XX ғасырдың басында Барлыбек Сыртанов «Қазақ елінің Уставы» атты еңбек дайындады. Аталған еңбекте қазіргі заманғы конституциялық ережелердің көптеген элементтері қамтылған. Кейін революциялық оқиғалар барысында XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстанның көрнекті қайраткерлері Қазақстанның Ресей құрамындағы даму бағдарламасын ұсынды. Бұл бағдарлама 1917 жылғы 21 қарашада «Қазақ» газетінде жарияланды.

1926 жылғы Конституция:

1917 жылғы Ұлы Қазан революциясы Ресей аумағында кеңестік мемлекеттік билік жүйесі қалыптасты. Оның одан әрі дамуы 1922 жылы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының (КСРО) құрылуына алып келді. Қазақстанның кеңестік мемлекеттік құқықтық дамуы осы тарихи үдерістермен тығыз байланысты болды. Кеңестік мемлекеттік құқықтық дамуы осы тарихи саяси өзгерістермен тығыз байланысты болды. 1920 жылы 26 тамызда РКФСР құрамында Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы құрылды. Оның құрылуы қазақ жерлерін бір мемлекеттік аумақтық құрылым шеңберіндегі біріктіру және кеңестік мемлекеттік басқару жүйесін орнықтыру мәселесінің басталуын білдірді. Осы кезеңнен бастап мемлекеттік билік органдарының жүйесі қалыптасып олардың өкілеттіліктері кеңестік құқықтық актілер арқылы айқындала бастады. Осылайша 1925 жылы Қазақ АКСР-інің атауы Қазақ АКСР-і ретінде нақтыланып республиканың аумақтық және мемлекеттік - құқықтық мәртебесін айқындау мәселелері одан әрі жетілдірілді [2, 155]. 1926 жылғы Қазақ АКСР Конституциясы республиканың кеңестік мемлекеттік құрылымының құқықтық негіздерін бекіткен маңызды актілердің бірі болды. ҚАКСР-дің алғашқы Конституциясының мәтініне жүргізілген талдау көрсеткендей, аталған құқықтық актіде революциялық сипаттағы нормалармен қатар, қазіргі кезеңде де өзектілігін жоғалтпаған бірқатар конституциялық ережелер қамтылған. Атап айтқанда, азаматтардың сайлау құқықтары, биліктің тек халыққа тиесілі екендігі туралы ережелер, білім алудың тегін болуы, адамның дене және рухани дамуы, денсаулықты қорғау, еңбек құқықтары мен әлеуметтік қамсыздандыру, әйелдер мен ерлердің құқықтарын теңестіру, мемлекеттік басқару жүйесі және басқа да маңызды мәселелер конституциялық деңгейде бекітілді. Кейін 1936 жылғы КСРО Конституциясының қабылдануына байланысты Қазақ АКСР-інің мемлекеттік-құқықтық мәртебесінде елеулі өзгерістер орын алды. Қазақстан автономиялық республикадан одақтас республикаға – Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасына айналды. Бұл өзгеріс 1937 жылғы Қазақ КСР Конституциясында құқықтық тұрғыдан бекітілді.

1937жылғы Конституция:

1937 жылғы Конституция және мемлекеттік мәртебенің өзгеруі. 1937 жылғы Қазақ КСР Конституциясы Қазақстанның одақтас республика ретіндегі конституциялық мәртебесін бекітті. Конституцияда мемлекеттік биліктің кеңестер арқылы жүзеге асырылуы, азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттері, мемлекеттік органдардың жүйесі және республиканың әкімшілік-аумақтық құрылымы белгіленді. Алайда Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтардың нақты жүзеге асырылуы сол кезеңдегі саяси-қоғамдық жағдайға тікелей байланысты болды. Сондықтан конституциялық мәтінде жарияланған құқықтық қағидаттар мен олардың іс жүзіндегі жүзеге асырылуы арасында айырмашылық болғанын атап өткен жөн. Бұл жағдай конституциялық дамуды тек нормативтік мәтіндерді талдау арқылы емес, олардың қолданылу тәжірибесімен және сол кезеңдегі саяси-құқықтық жағдаймен байланыстыра отырып зерттеудің қажеттілігін көрсетеді [3, 145].

1978 жылғы Конституция және кеңестік мемлекеттіліктің орнығуы

Қазақстанның конституциялық дамуының келесі маңызды кезеңі 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясымен байланысты. Конституция 1977 жылғы КСРО Конституциясының негізінде қабылданып, социалистік мемлекеттік жүйенің негізгі қағидаттарын бекітті. 1978 жылғы Конституцияда Қазақ КСР-інің саяси жүйесі, мемлекеттік билік органдарының құрылымы, азаматтардың құқықтары мен міндеттері, әлеуметтік-экономикалық негіздер және республиканың КСРО құрамындағы мәртебесі айқындалды [4, 142]. Осы кезеңдегі конституциялық модельдің ерекшелігі – Конституцияның КСРО Конституциясына бағыныштылығы және республиканың мемлекеттік егемендігінің шектеулі сипатта болуы. Формальды түрде Қазақ КСР-іне белгілі бір мемлекеттік өкілеттіктер берілгенімен, іс жүзінде негізгі саяси және мемлекеттік шешімдер одақтық деңгейде қабылданды.

Егемендікке және тәуелсіздікке қарай конституциялық бетбұрыс

1980-жылдардың соңы мен 1990-жылдардың басында Кеңес Одағында орын алған саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер Қазақстанның конституциялық дамуына да ықпал етті. Осы кезеңде мемлекеттік егемендік, халықтың өзін-өзі айқындауы, ұлттық мемлекеттілік және мемлекеттік биліктің дербестігі мәселелері алдыңғы қатарға шықты. 1990 жылғы 25 қазанда Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі туралы декларациясының қабылдануы Қазақстанның конституциялық дамуындағы түбегейлі бетбұрысты білдірді. Декларацияда республиканың мемлекеттік егемендігі, аумақтық тұтастығы, республикалық заңдардың басымдығы және мемлекеттік биліктің дербестігіне қатысты маңызды қағидаттар бекітілді. 1991 жылғы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңның қабылдануы Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуының құқықтық негізін қалады. Осы акт арқылы Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланып, мемлекеттік биліктің дербестігі, аумақтық тұтастық, азаматтық, экономикалық және құқықтық негіздер айқындалды. Осылайша, 1926 жылғы Конституциядан 1991 жылғы Тәуелсіздік туралы конституциялық заңға дейінгі кезең Қазақстанның конституциялық-құқықтық мәртебесінің түбегейлі өзгеруін көрсетеді. Автономиялық республика мәртебесінен одақтас республикаға, одан әрі тәуелсіз мемлекетке дейінгі эволюция Қазақстан мемлекеттілігінің конституциялық негіздерінің қалыптасуындағы сабақтастық пен өзгерістерді айқындауға мүмкіндік береді.

1993 жылғы Конституция – тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы

1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі жарияланғаннан кейін ұлттық мемлекеттіліктің құқықтық негіздерін қалыптастыру қажеттілігі туындады. Осы кезеңдегі конституциялық дамудың маңызды нәтижесі – 1993 жылғы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылдануы болды. 1993 жылғы Конституция тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Негізгі Заңы ретінде жаңа мемлекеттік-құқықтық жүйенің қалыптасуына негіз қалады. Конституцияда Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі мәртебесі, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы және мемлекеттік басқарудың негізгі қағидаттары бекітілді [5, 114].

1993 жылғы Конституцияның тарихи маңызы оның кеңестік конституциялық модельден тәуелсіз мемлекеттің конституциялық жүйесіне өтуді заң жүзінде бекітуімен сипатталады. Сонымен қатар оның нормаларынан бұрынғы конституциялық актілердегі жекелеген ережелердің сабақтастығын да байқауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанның конституциялық дамуын толық үзіліс ретінде емес, өзгеріс пен құқықтық сабақтастықтың өзара байланысы негізінде қалыптасқан эволюциялық процесс ретінде бағалауға болады.

1995 жылғы Конституция және жаңа конституциялық модель

1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдум арқылы Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды. Ол тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік құрылымын түбегейлі жаңаша ұйымдастырудың құқықтық негізіне айналды. 1995 жылғы Конституция Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітті, адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең жоғары

құндылықтары ретінде таныды. Осы Конституция негізінде Президенттік басқару нысаны, Парламенттің қос палаталы құрылымы, атқарушы және сот билігінің жүйесі қалыптасты. Конституцияның жоғары заңдық күші мен оның бүкіл аумақта тікелей қолданылуы конституциялық заңдылықтың маңызды кепілдіктеріне айналды. Осылайша, 1995 жылғы Конституция Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде орнығуының келесі кезеңін сипаттап, мемлекеттік билік институттарын тұрақтандыруға бағытталған конституциялық модель қалыптастырды.

2022 жылғы конституциялық реформалар

Қазақстанның конституциялық дамуы 2022 жылғы реформалармен жаңа кезеңге өтті. Конституциялық өзгерістер мемлекеттік билік жүйесінің тиімділігін арттыруға, билік тармақтарының арасындағы тепе-теңдікті жетілдіруге, Парламенттің рөлін күшейтуге және азаматтардың құқықтарын қорғау тетіктерін дамытуға бағытталды. Бұл кезең конституциялық эволюцияның маңызды ерекшелігін – мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуын ғана емес, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық механизмдерін жетілдіруді көрсетеді.

2026 жылғы 15 наурыздағы жаңа Конституция

Қазақстанның конституциялық дамуындағы қазіргі кезең 2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда жаңа Конституцияның қабылдануымен байланысты. Референдум өткізу туралы Президенттің Жарлығы 2026 жылғы 11 ақпанда қабылданып, жаңа Конституцияның жобасы бүкілхалықтық дауыс беруге шығарылды. Жаңа Конституция Қазақстанның конституциялық дамуының жаңа кезеңін қалыптастырды. Ресми құқықтық акпаратқа сәйкес, ол 15 наурыздағы референдумда қабылданған және 2026 жылғы 1 шілдеден бастап қолданысқа енгізілді. Конституциялық сабақтастық тұрғысынан алғанда, 2026 жылғы Конституция Қазақстанның бұрынғы конституциялық актілерінде қалыптасқан негізгі құндылықтарды толықтай жоққа шығармайды. Керісінше, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау, халық егемендігі, мемлекеттің аумақтық тұтастығы, мемлекеттік билікті ұйымдастыру және құқық үстемдігі сияқты іргелі қағидалар одан әрі дамытылды [6, 5-9]. Сонымен қатар мемлекеттік билік институттарын жаңғыртуға бағытталған жаңа конституциялық шешімдер енгізілді.

Қорытынды

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанның конституциялық даму тарихын 1926, 1937/1938 және 1978 жылдардағы Қазақ КСР Конституцияларынан бастап, 1990 жылғы Мемлекеттік егемендік туралы Декларация, 1991 жылғы Мемлекеттік тәуелсіздік туралы Конституциялық заң, 1993 және 1995 жылдардағы Конституциялар арқылы 2026 жылғы жаңа Конституцияға дейінгі сабақтастықта қарастыруға болады. Бұл кезеңдердің әрқайсысы мемлекеттіліктің саяси-құқықтық негіздерінің өзгеруімен сипатталады.

2026 жылғы Конституцияның қабылдануы осы эволюцияның қазіргі кезеңдегі маңызды нәтижесі ретінде бағаланады. Оның қабылдануы Қазақстанның конституциялық жүйесін жаңа қоғамдық-саяси жағдайларға бейімдеу, мемлекеттік институттардың тиімділігін арттыру және халықтың конституциялық-құқықтық мәртебесін одан әрі дамыту бағытындағы жаңа міндеттерді айқындайды. Сонымен қатар 2026 жылғы Конституцияның қабылдануы конституциялық сабақтастық пен конституциялық жаңғыртудың арақатынасын зерттеу үшін маңызды ғылыми негіз қалыптастырады. Осы тұрғыдан жаңа Конституцияны тек жаңа құқықтық акт ретінде ғана емес, Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесін жинақтайтын және мемлекеттің болашақ даму бағытын айқындайтын негізгі құқықтық құжат ретінде қарастыруға болады. Жаңа Конституциялық модельге сәйкес, негізгі заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізудің маңызды тетігі ретінде жалпы халықтық референдум институты белгіленеді. Бұл норма Конституцияның тұрақтылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ конституциялық өзгерістердің халықтың тікелей ерік білдіруі арқылы жүзеге асырылуына бағытталған.

Мемлекеттік биліктің заң шығарушы тармағында да елеулі өзгерістер көзделеді. Екі палаталы Парламенттің орнына бір палаталы Құрылтай институтын енгізу ұсынылады.

Құрылтай 145 депутаттан тұрып, депутаттар бес жыл мерзімге сайланады. Осылайша, заң шығарушы органның құрылымын жеңілдету және оның халықтың өкілдік орган ретіндегі рөлін күшейту көзделеді. Құрылтай депутаттарын сайлау тамыз айында өткізіледі.

Президент институтына қатысты 2022 жылғы конституциялық реформаның негізгі қағидаттары сақталады. Атап айтқанда, Президент бір ғана жеті жылдық мерзімге сайланады және бір адам Президент болып қайта сайлана алмайды. Сонымен бірге Президенттікке кандидаттарға қойылатын талаптар кеңейтіліп, алғаш рет мемлекеттік қызметте немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымдарда кемінде бес жыл жұмыс тәжірибесінің болуы туралы талап енгізіледі.

Конституциялық реттеудегі тағы бір маңызды жаңалық – Мемлекет басшысының өз еркімен отставкаға кету мүмкіндігінің конституциялық деңгейде бекітілуі. Мұндай жағдайда Президент Конституциялық сотқа өтініш жасау арқылы өз өкілеттігін тоқтатуға бастама көтере алады. Бұған дейін Конституцияда мұндай арнайы норма көзделмеген.

Сонымен қатар, Президент денсаулық жағдайына байланысты өзінің конституциялық міндеттерін одан әрі орындауға қабілетсіз болған жағдайда қызметінен босатылуы мүмкін. Бұл норма мемлекет басшысының конституциялық өкілеттіктерін жүзеге асыру қабілетіне қойылатын талаптарды нақтылауға және биліктің үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған.

Жалпы алғанда, аталған өзгерістер Қазақстандағы конституционализмнің одан әрі дамуын, халықтың конституциялық үдеріске тікелей қатысуын, заң шығарушы биліктің құрылымын жаңғыртуды және Президент институтының конституциялық-құқықтық мәртебесін нақтылауды көздейді. Күшіне енген жаңа Конституция Қазақстан халқының мүдделерін білдіретін жоғары консультативтік орган – Қазақстанның Халық кеңесін құруды көздейді. Аталған орган мемлекеттің ішкі саясатының негізгі бағыттары бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлейді, қоғамдық келісімді, жалпыұлттық бірлік пен ынтымақтастықты нығайтуға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының қызметінің негізгі қағидаттары мен жалпыұлттық құндылықтарын ілгерілетуге бағытталған ұсыныстар енгізеді. Сонымен қатар, Халық кеңесі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының судьяларын тағайындау мәселелері бойынша ұсынымдар береді. Конституция дін мен мемлекеттің арақатынасын нақтылай отырып, білім беру саласының зайырлы сипатын бекітеді. Республика аумағындағы білім беру ұйымдарындағы білім беру және тәрбие беру жүйесі, діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, зайырлы сипатта жүзеге асырылады. Бұл норма Қазақстандағы зайырлы мемлекет қағидатының конституциялық негіздерін одан әрі нақтылауға бағытталған. Негізгі заңда неке институтына қатысты да конституциялық норма бекітілген. Конституцияға сәйкес, «неке – ер мен әйелдің заңда белгіленген тәртіппен мемлекет тіркеген ерікті және тең құқықты одағы» ретінде айқындалады. Осы арқылы отбасы мен неке институтының конституциялық-құқықтық негіздері нақтыланады. Конституцияда Қазақстан Республикасының ұлттық валютасы мәселесі де нақты көрсетілген. Атап айтқанда, мемлекеттің ақша бірлігі ретінде теңге конституциялық деңгейде бекітіледі. Бұл ұлттық валютаның мемлекеттің экономикалық және қаржылық егемендігінің маңызды атрибуты ретіндегі мәртебесін айқындайды. Сонымен бірге, Конституция коммерциялық емес ұйымдардың шетелдік мемлекеттерден, халықаралық және шетелдік заңды тұлғалардан, шетел азаматтарынан және азаматтығы жоқ адамдардан алатын қаражаты мен активтерінің қозғалысы туралы ақпараттың заңнамада белгіленген тәртіппен ашық әрі қолжетімді болуын талап етеді. Бұл норма коммерциялық емес ұйымдардың қаржылық қызметінің ашықтығын қамтамасыз етуге және қоғамдық бақылау тетіктерін күшейтуге бағытталған.

Конституцияда орыс тілінің құқықтық мәртебесіне қатысты да өзгеріс енгізілген. Орыс тілі қазақ тілімен «қатар» қолданылатын тіл ретінде көрсетіледі. Бұған дейінгі конституциялық редакцияда «қазақ тілімен «тең дәрежеде»» деген тұжырым қолданылған болатын. Алайда бұл өзгеріс орыс тілінің құқықтық мәртебесінің төмендеуін білдірмейтіні Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев тарапынан Конституция жобасы жарияланған кезде атап өтілген. Президенттің түсіндіруінше, екі тілдің де қолданылуына заңдық негіз

сақталады. Конституцияны қабылдауға байланысты өткізілген жалпыхалықтық референдумда дауыс беруге қатысқан Қазақстан азаматтарының 87,15 пайызы Конституцияны қолдады. Референдумға қатысу көрсеткіші 73 пайыздан асты. Референдум нәтижесінде халықтың қабылдаған шешімі Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 15 наурызда жаңа Конституцияға қол қоюы арқылы бекітілді. Негізгі заң Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан кейінгі конституциялық даму тарихындағы үшінші Конституция болып табылады. Алғашқы Конституция 1993 жылы қабылданып, екі жылға жуық уақыт қолданылды. 1995 жылы Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды. Аталған Конституция кейінгі отыз жыл ішінде бірнеше рет өзгерістер мен толықтыруларға ұшырады. Атап айтқанда, оған 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 және 2022 жылдары конституциялық реформалар аясында өзгерістер енгізілді.

Осылайша, Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттің конституциялық-құқықтық жүйесін жаңғыртуға бағытталған маңызды құқықтық құжат ретінде сипатталады [7, 161]. Оның нормалары мемлекеттік басқару жүйесін жетілдірумен қатар, халықтың конституциялық үдеріске қатысуын кеңейтуге, қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті нығайтуға, зайырлы мемлекет қағидатын нақтылауға, тілдік және отбасылық саясаттың конституциялық негіздерін айқындауға, сондай-ақ азаматтық қоғам институттарының қызметіндегі ашықтықты арттыруға бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. Залесны Я., Остапович И.Ю. Конституционализм в Республике Казахстан: генезис, особенности и перспективы // Антиномии. 2021. Т. 21. Вып. 3. С. 125-147.
2. Тулеубаева А.Ш. Конституционные основы государственной власти и управления в Казахстане накануне и в период после распада СССР до принятия Конституции РК 1995 года // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. 2011. № 2 (22). С. 155-158.
3. Авакьян С.А. Конституционный лексикон: Государственно-правовой терминологический словарь. М.: Юстицинформ, 2015. 639 с.
4. Байышев Ж.Н. Казахстан: этапы государственности. Алматы: Жеты Жаргы, 1997. 496 с.
5. Калиева Р.М. «Республика Казахстан и современный мир». Астана, «Елорда», 2000.- 281 с.
6. Котов А.К. Конституционное становление Казахстана как нового независимого государства // Мысль. - 2011. - № 7. - С. 5-9.
7. Котов А.К. Суверенный Казахстан: гражданин, нация, народ. - Алматы: Жеті жарғы, 1996. - 288 с.

References

1. Zalesny YA., Ostapovich I.YU. Konstitucionalizm v Respublike Kazahstan: genezis, osobenosti i perspektivy // Antinomii. 2021. T. 21. Vyp. 3. S. 125-147.
2. Tuleubaeva A.SH. Konstitucionnye osnovy gosudarstvennoj vlasti i upravleniya v Kazahstane nakanune i v period posle raspada SSSR do prinyatiya Konstitucii RK 1995 goda // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii RK. 2011. № 2 (22). S. 155-158.
3. Avak'yan S.A. Konstitucionnyj leksikon: Gosudarstvenno-pravovoj terminologicheskij slovar'. M.: YUsticinform, 2015. 639 s.
4. Bajyshev ZH.N. Kazahstan: etapy gosudarstvennosti. Almaty: ZHet y ZHargy, 1997. 496 s.
5. Kalieva R.M. Respublika Kazahstan i sovremennyy mir. Astana, «Elorda», 2000. – 281 s.
6. Kotov A.K. Konstitucionnoe stanovlenie Kazahstana kak novogo nezavisimogo gosudarstva // Mysl'. - 2011. - № 7. - S. 5-9.
7. Kotov A.K. Suverennyj Kazahstan: grazhdanin, naciya, narod. - Almaty: ZHeti zhargy, 1996. – 288 s.

ИСТОРИКО-ПРАВОВАЯ ЭВОЛЮЦИЯ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

ИСИБАЕВА Е.И.*, АДАЕВ О.Ш.

***Исибаева Елизавета Имангалиевна** – Кандидат исторических наук, доцент кафедры юриспруденции, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: isibaeva.liza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8356-9910>

Адаев Олжас Шарипович - Магистр юридических наук, старший преподаватель. Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан.

E-mail: adaev.olzhas@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5143-012X>

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные этапы конституционного развития, анализируются и оцениваются тексты Советских Конституций 1926, 1937 и 1938 годов, а также тексты декларации государственного суверенитета, конституционного закона о независимости и Конституции 1993 года. Авторы поднимают вопросы правильности употребления отдельных слов и выражений, реализации основных принципов государственности. Цель исследования-проведение ретроспективного анализа конституционного развития, определение его основных направлений и выявление возникающих проблем. Предметом исследования являются правовые акты Казахстана советского периода и первой половины 90-х годов XX века, сформулированные в них правовые нормы и практика их реализации, а также программные документы. Систематизируя основные этапы конституционного развития, авторы статьи формулируют, что эволюция конституционализма в Казахстане тесно связана с политико-правовыми изменениями. В ходе исследования анализируется влияние традиционных правовых институтов и правовых положений периода казахской государственности на формирование конституционализма, административно-правовые изменения в составе Российской империи, конституционно-правовые идеи представителей движения Алаш. В статье подчеркивается наличие конституционной преемственности отдельных положений. В период с момента создания республики до принятия первой Конституции независимого Казахстана были институционализированы важные общественные отношения, реализовано право народа на самоопределение, а также утверждены демократические принципы.

Ключевые слова: Конституция Казахстана, республика, конституционное развитие, конституционализация, государственность, демократия, положение, право

THE HISTORICAL AND LEGAL EVOLUTION OF CONSTITUTIONALISM IN KAZAKHSTAN

ISIBAEVA E.I.*, ADAEV O.SH.

***Isibaeva Elizaveta Imangaliyevna** – Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Jurisprudence, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: isibaeva.liza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8356-9910>

Adaev Oljas Sharipovich - Master of laws, senior lecturer, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: adaev.olzhas@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5143-012X>

Abstract. The article examines individual stages of constitutional development, analyzes and evaluates the texts of the Soviet Constitutions of 1926, 1937 and 1938, as well as the texts of the declaration of state sovereignty, the constitutional law on independence and the Constitution of 1993. The authors raise issues of the correctness of the use of individual words and expressions, the implementation of the basic principles of statehood. The purpose of the study is to conduct a retrospective analysis of constitutional development, identify its main directions and identify emerging problems. The subject of the study is the legal acts of Kazakhstan of the Soviet period and the first half of the 90s of the twentieth century, the legal norms formulated in them and the practice of their implementation, as well as program documents. Systematizing the main stages of constitutional development, the authors of the article formulate that the evolution of constitutionalism in Kazakhstan is closely related to political and legal changes. The study analyzes the influence of traditional legal institutions and legal provisions of the Kazakh statehood period on the formation of constitutionalism, administrative and legal changes in the Russian Empire, constitutional and legal ideas of representatives of the Alash movement. The article highlights the existence of constitutional continuity of certain provisions. In the period from the establishment of the republic to the adoption of the first Constitution of independent Kazakhstan, important social relations were institutionalized, the people's right to self-determination was realized, and democratic principles were approved.

Key words: Constitution of Kazakhstan, republic, constitutional development, constitutionalization, statehood, democracy, provision, right.